

С.А. Скорий

ВІДДІЛ СКІФО-САРМАТСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ: ІСТОРІЯ, ПІДСУМКИ, ПЕРСПЕКТИВИ¹

Статтю присвячено одному з основних наукових осередків вивчення раннього залізного віку в Україні — Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ, якому нещодавно виповнилось 60 років.

Життя наукового підрозділу деякою мірою подібне до життя людини. Тут також є момент народження та всі послідовні фази розвитку, з підйомами та спадами, яскравими подіями та досить рутинними буднями. Зазвичай 60 років для людини — це не просто важливий ювілей, але й певна *знакова подія*, коли варто обдумувати пережите, оцінювати здобутки та життєві невдачі, з позицій набутого досвіду раціонально визначати найважливішу мету та задачі. Мені здається, що подібним чином ми можемо сприймати і нещодавній ювілей нашого Відділу скіфо-сарматської археології, вбачаючи в цьому певну *усвідомлену необхідність*. Симптоматично: ані 10, ані 20 років тому у співробітників Відділу не виникала ідея говорити про наш вік. Очевидно, тоді ми ще не були достатньо зрілі для підбиття підсумків.

Для розуміння тих позицій, які займає сьогодні Відділ скіфо-сарматської археології як науковий підрозділ Інституту археології, як школа чи науковий напрямок вивчення археології раннього залізного віку Східної Європи, для усвідомлення наших перспектив, вочевидь, необхідно знати і пам'ятати свою історію. Вона ж у нас цікава, повчальна, деякою мірою позначена елементами драматизму.

Перш ніж зупинитися на деяких її подіях, на мій погляд, *найменш відомих чи найбільш важливих уваги*, подам небагато статистики.

День народження Відділу — 14 липня 1944 р. На засіданні Президії АН УРСР була затверджена структура Інституту археології, яка включала, окрім нашого відділу, первісної, слов'янської археології та Львівський відділ археології (Архів Опись № 1, дело № 164, лист № 108).

¹ В основі статті — доповідь на Міжнародній науковій конференції «60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ» (Чигирин, 28 квітня — 2 травня 2004 р.).

Назва та статус. За 60-річний період назва нашого наукового підрозділу та його статус пережили низку метаморфоз. 1944—45 рр. — Відділ скіфської та античної археології, 1945—47 рр. — Відділ археології скіфо-сарматських племен та античних міст, 1947—1961 рр. — Відділ скіфо-античної археології (тобто спеціалісти з археології раннього залізного віку працювали в межах одного наукового підрозділу з археологами-античниками). 10 лютого 1961 р. з Відділу скіфо-античної археології відокремився незалежний Відділ скіфо-сарматської археології; у 1964 р. він знову був об'єднаний з Відділом античної археології; це об'єднання отримало назву «Відділ скіфо-античної археології з групою в м. Сімферополь і заповідником Ольвія». У вересні 1968 р. наш науковий підрозділ розмежувався з колегами-античниками та отримав назву «Відділ археології раннього залізного віку». У 1986—1993 рр. відділ втратив свій незалежний статус і став Сектором скіфо-сарматської археології в межах Відділу скіфо-античної археології; у 1993 р. Сектор було перетворено на *Відділ скіфо-сарматської археології*. Ця назва збереглася і дотепер.

Таким чином, з точки зору тривалості назви відділу безперечно перевага належить назвам «Відділ археології раннього залізного віку» (19 років) та «Відділ скіфо-сарматської археології» (15 років).

Завідувачі Відділу: 1944—1949 рр. — канд. іст. наук **Фабриціус І.В.** (1882—1966), 1949—1981 рр. — д-р іст. наук **Теренозкін О.І.** (1907—1981), 1981—1986 рр. — канд. іст. наук **Черненко Є.В.**, 1986—1993 рр. — канд. іст. наук **Мозолевський Б.М.** (1936—1993), 1993—2002 рр. — д-р іст. наук **Мурзін В.Ю.**, з 2002 р. — д-р іст. наук **Скорий С.А.**

Звичайно, науковий підрозділ з назвою «Відділ археології скіфо-сарматських племен...» був створений влітку 1944 р. у межах Інституту археології АН УРСР не випадково. У довоєнні роки в Інституті, створеному 1938-го року на основі реорганізації Інституту історії матеріальної культури (50 лет...

І.В. Фабриціус

Є.Ф. Покровська

1984, с. 6), працювала група спеціалістів, яка займалася проблематикою раннього залізного віку, — І.В. Фабриціус, Є.Ф. Покровська, Л.Д. Дмитров. Основні зусилля дослідників були спрямовані, у першу чергу, на польове вивчення пам'яток лісостепової області України, меншою мірою — степової. І.В. Фабриціус та Є.Ф. Покровська обстежили городища скіфської епохи Правобережного Лісостепу — Пастерське, Мотронинське, Шарповське — у басейні р. Тясмин, Немировське — у Побужжі (1938 р.). На Шарповському городищі в 1938—

40 рр. І.В. Фабриціус почала розкопки, які дали в результаті дуже важливий матеріал (підкреслю, що це були *перші* дослідження городищ, у тому числі лісостепових, здійснені на високому науковому рівні). У степовій частині України роботи проводилися незначні: у 1938 р. І.В. Фабриціус, Є.Ф. Покровською — на Гаврилівському городищі в Нижньому Подніпров'ї, трохи раніше — у 1935 р. — Л.Д. Дмитров брав участь у розкопках скіфських курганів Нікопольського курганного поля (Дмитров 1946).

У повоєнний період загальний рівень розвитку археології раннього залізного віку дозволив зав. відділу І.В. Фабриціус запропонувати низку напрямків або тем, які, на її думку, повинні були стати сферою наукових інтересів співробітників. Серед них — «Кімерійці та скіфські проблеми», «Скіфи та Кавказ», «Скіфи та Середня Європа», «Скіфи та Урал», «Скіфи та Сибір». Я не випадково звертаю увагу на цей факт: у наступні роки та десятиліття частина з цих тем стали магістральними в дослідженнях співробітників нашого Відділу і, фактично, залишаються такими і до сьогодні. У зв'язку з цим, мені здається, роль І.В. Фабриціус у формуванні дослідницьких інтересів відділу залишилась *недооціненою*.

Польові дослідження відділу до кінця 40-х рр. здебільшого стосувались лісостепових пам'яток, перш за все — городищ (роботи на Шарповському, Макіївському, Хотівському городищах на Правобережжі — І.В. Фабриціус, Є.Ф. Покровська (Фабриціус 1949; 1952; 1952), початок розкопок на Басівському городищі на Лівобережжі — В.А. Іллінська (1952; 1965)), хоча співробітники брали участь і в розкопках степових пам'яток, зокрема — Кам'янського городища, які здійснила Нікопольська експедиція під керівництвом проф. МДУ Б.Н. Гракова (Є.Ф. Покровська, В.А. Іллінська).

Наприкінці 1940-х рр. Інститут археології почав роботу над фундаментальною темою «*Итоги изучения древней истории и археологии Украинской ССР*». Завданням відділу була підготовка великого розділу, присвяченого скіфо-сарматській добі. Мені довелось ознайомитися з багатьма архівними документами цього часу (зокрема, протоколами засідань відділу, де розглядався хід роботи над темою). Можу абсолютно точно стверджувати: ця робота була надзвичайно напруженою та важкою, досвіду писати подібні праці у співробітників не було. Структура плану-проспекту розділу теми, запропонована І.В. Фабриціус, не тільки неодноразово коригувалась, але й часто змінювалась. Забігаючи наперед, відзначу, що праця над «*Итогами*» була закінчена в 1953 р., під час роботи вони були перейменовані на «*Очерки*» та видані українською мовою в 1957 р. під назвою — «*Нариси стародавньої історії Української РСР*». Здебільшого, ця робота стала основою для багатьох наступних найбільших узагальнюючих досліджень у галузі археології раннього залізного віку, створених співробітниками відділу (наприклад, розділи у

фундаментальних працях «Археологія Української РСР», українське та російське видання, 1971 та 1986 рр. та ін.).

У період згаданої напруженої праці над «Ітогами...» в 1948 р. на посаду старшого наукового співробітника у відділ прийшов канд. іст. наук О.І. Тереножкін. За його плечима був значний досвід роботи в Середній Азії та визнані досягнення у вивченні пам'яток вказаного регіону, зокрема давнього Самарканду. Зрозуміло, *скіфська тематика*, яка була центральною в дослідженнях відділу, для О.І. Тереножкіна була *новою*². І тут я б хотів торкнутися одного питання, на яке зазвичай не звертають увагу, оповідаючи біографію самого Тереножкіна чи історію створення київської школи дослідників раннього залізного віку (Лесков 1967, с. 190—193; Мозолевський, Черненко 1978, с. 112—113; Алексей Иванович... (некролог) 1982; Мозолевский, Мурзин, Черненко 1987, с. 3—5; Мурзін 1996, с. 4—9; 1998, с. 5—8). Безперечно, більшість знань зі скіфської історії та археології, особливо степового регіону Північного Надчорномор'я, Олексій Іванович отримав самостійно в процесі напруженої роботи над наявними на той час матеріалами розкопок, писемними джерелами, нарешті — результатами власних польових досліджень. Але безсумнівно й інше: він узяв на озброєння той досвід і ті знання у вивченні та розумінні лісостепових пам'яток ранньої залізної доби, які зібрані до нього І.В. Фабриціус та Є.Ф. Покровська. О.І. Тереножкін, як видатний дослідник, умів не тільки генерувати свіжі ідеї, але й *синтезувати* знання, які накопичили його колеги.

Навесні 1949 р., виступивши з різкою та здебільшого справедливою критикою плану-проспекту скіфського розділу «Ітогов», О.І. Тереножкін як альтернативу запропонував свій варіант його структури (Протокол № 10, с. 1—4; Протокол № 16, с. 1—2). Фактично мова йшла про принципові розбіжності в розумінні історії скіфо-сарматського періоду і, врешті-решт, — лідерство у відділі скіфо-сарматської археології. Цікаво, що, критикуючи І.В. Фабриціус за регіональний підхід у вивченні Скіфії, близький до М.І. Ростовцева, Олексій Іванович пізніше сам користувався ним у дослідженнях зі скіфської проблематики. До речі, цю критику підтримували далеко не всі співробітники відділу. Є.Ф. Покровська прямо зазначила: «Мне кажется, что от регионов мы откажемся тогда, когда изучим всю Скифию. Регионы — есть метод изучения Скифии» (Протокол № 10, с. 5). Як відомо, за цим принципом були згодом побу-

² До речі, слід зазначити, що О.І. Тереножкін уперше зіткнувся зі скіфськими старожитностями ще до війни, у 1938 р., пропрацювавши один польовий сезон в експедиції під керівництвом Б.М. Гракова в Нижньому Подніпров'ї, про що згадується в статті О.О. Кривоної-Гракової (1962, с. 5). Цікаво, що сам О.І. ніколи про це не розповідав.

О.І. Тереножкін

довані дослідження багатьох співробітників відділу, широко даний підхід використовується і сьогодні.

Влітку 1949 р. О.І. Тереножкін очолив Відділ археології скіфо-сарматських племен і античних міст Північного Надчорномор'я. Його керівництво продовжувалось 33 роки. Це ціла епоха в історії відділу, яку слід назвати *«добою Тереножкіна»*.

Досить стисло основні досягнення цієї епохи можна сформулювати так: за роки керівництва відділом Олексій Іванович не тільки розробив чітку систему поглядів на основні проблеми передскіфського та скіфського періодів у Східній Європі, але й здійснив, очевидно, основну мету свого життя — створив і виховав у межах згаданих поглядів київську школу спеціалістів з археології раннього залізного віку, до якої ввійшли його однодумці та учні. До речі, на сьогодні майже половина співробітників нашого відділу є вихованцями О.І. Тереножкіна, хоча у відділі вже є й учні учнів Олексія Івановича (Мурзін 1996, с. 5; 1998, с. 8; Інститут археології... 1999, с. 10).

Із самого початку своєї діяльності О.І. Тереножкін розглядав скіфознавство як галузь історико-археологічної науки. Іншими словами, при вивченні проблем раннього залізного віку найбільш значущими джерелами для нього завжди були саме *археологічні матеріали*. При цьому, зрозуміло, передбачалось використання інших джерел: історичних письмових свідчень, даних мовознавства, антропології, етнографії тощо.

Про роль самого Олексія Івановича у вивченні передскіфського та скіфського періодів Східної Європи сказано та написано чимало (Лесков 1967, с. 190—193; Мозолевський, Черненко 1978, с. 112—113; Алексей Иванович... (некролог) 1982, с. 297—298; Мозолевский, Мурзин, Черненко

Рис. 1. Золоте окуття горита з Мелітопольського кургану

1987, с. 3—5; Березанская 1987, с. 5—7; Мурзін 1996, с. 4—9; Мурзін 1998, с. 5—8; Черняков 1998, с. 9—13), і мені не хотілося б повторюватися. Окреслю лише декілька ключових моментів. О.І. Тереножкіну вдалося розробити найважливіші проблеми культурогенезу та етногенезу племен степової та лісостепової зон Північного Надчорномор'я епохи пізньої бронзи — раннього заліза, що знайшло відображення в його фундаментальних працях «Предскифский период на Днепровском Правобережье» (1961)³, «Киммерийцы» (1976), а також у монографії, написаної ним у співавторстві з дружиною та однодумцем В.А. Іллінською «Скифия VII—IV вв. до н.э.». Ці праці, вочевидь, назавжди залишаться настільними книгами дослідників раннього залізного віку. Дуже багато цінного вніс Олексій Іванович у методику польових досліджень пам'яток доскіфського та скіфського періодів. І те, що потім стало звичним, ним робилося вперше. Будь-якому скіфологу нині зрозуміло: не було б досвіду розкопок, отриманого О.І. Тереножкіним у 1954 р. при дослідженні скіфського «царського» кургану в м. Мелітополь (Мелітопольський курган) (Тереножкін 1955, с. 23—34; 1955, с. 59—61; Тереножкін, Мозолевский 1988; Покровская 1955, с. 191—199; Алексей Иванович... (некролог) 1982, с. 298) (рис. 1), не були б проведені в подальшому на високому науковому рівні розкопки цілої низки видатних курганів скіфської аристократії — Гайманової, Товстої Могили, Бердянського кургану, Огузу, Чортомлику та ін. Саме при дослідженні Мелітопольського кургану вперше була успішно застосована методика

дослідження глибоких підземних споруд з використанням спеціальних матеріалів для закріплення вказаних споруд та залученням кваліфікованих гірників. Це ж стосується і великих курганів Лісостепу: без урахування досвіду розкопок О.І. Тереножкіним 9-метрового кургану епохи скіфської архаїки біля с. Глеваха на Київщині (Тереножкін 1954, с. 80—97) дослідження великих лісостепових курганів навряд чи було б успішним. Кажучи про польову методику, варто згадати і запропоноване Олексієм Івановичем використання ручного геологічного бура для визначення курганів скіфського часу.

Хочу зупинитися на тому часі в житті відділу, коли йшло його становлення як наукового підрозділу, коли почала формуватися та сформувалася київська наукова школа дослідників раннього залізного віку, — на 50—60-х рр. уже минулого століття. Інколи думають, що співробітники Відділу скіфо-сарматської археології набули значного досвіду розкопок курганних старожитностей у період новобудівних робіт, які розпочалися в степових районах України приблизно із середини 60-х. Це не зовсім так. Першою масштабною новобудівною експедицією, яку очолив О.І. Тереножкін та в якій брали участь практично всі співробітники відділу, була експедиція 1951—52 рр. з дослідження курганних могильників у зоні спорудження Молочанського водосховища. Саме в період цієї експедиції і сам О.І. Тереножкін, і Є.Ф. Покровська, В.А. Іллінська, М.І. Вязьмітіна, Г.Т. Ковпаненко отримали перший та дуже важливий досвід розкопок курганів, хоча в ті роки спеціальна техніка ще не застосовувалася. Хочу підкреслити, що під час робіт на річці Молочній в експедиції О.І. Тереножкіна був вироблений описовий модуль археологічних підкурганних старожитностей, яким у

³ Основою монографії є докторська дисертація «Предскифский период в Днепровском Лесостепном Правобережье», захищена О.І. Тереножкіним у Москві (ІМК) у 1958 р.

подальшому стали користуватися практично всі новобудівні експедиції України. У результаті робіт у зоні Молочанського водосховища було досліджено більше ніж 500 підкурганних поховань різних історичних епох (Тереножкін 1952; 1953, с. 88; 1960; Вязьмітіна, Іллінська, Покровська, Тереножкін, Ковпаненко 1960). До речі, тоді ж були розкопані і сарматські могильники, що мало дуже важливе значення для вивчення сарматської проблематики в Україні (з того часу вона стала основною сферою наукових інтересів М.І. Вязьмітіної) (Вязьмітіна 1960).

Та все ж для відділу степові дослідження у 50-ті — першій половині 60-х рр. радше були щасливим *винятком*, ніж *правилом* (окрім робіт на р. Молочній, до таких щасливих випадків можна ще віднести згадані вже розкопки Мелітопольського кургану, а також дослідження пам'яток пізньоскіфської культури на Нижньому Дніпрі: М.І. Вязьмітіною — поселення і могильника біля с. Золота Балка (Вязьмітіна, Фурманская 1955; Вязьмітіна 1957; 1962; 1961; 1972), Л.Д. Дмитровим — Любимівського городища (Дмитров, Зуц, Копилов 1961)). У цей період польові роботи відділу в основному були сконцентровані в *лісостеповій зоні*. Безсумнівно, значною мірою це пояснюється тим, що з початку 50-х (після спорудження Молочанського водосховища) будь-які великі новобудівні роботи з відповідним фінансуванням та використанням механізмів у степовій зоні Північного Причорномор'я не проводились. Розкопки ж курганів, у тому числі раннього залізного віку, — справа дорога, що потребує застосування спеціальної техніки.

В історії доскіфського та скіфського періодів території лісостепової України існувало досить багато «білих плям». 50-ті — початок 60-х рр. — це час не лише великих археологічних польових робіт в українському Лісостепу, але й *досить вагомих результатів*: були виділені нові археологічні культури пізньої бронзи — раннього залізного віку — білогрудівська, чорноліська (О.І. Тереножкін (Тереножкін 1951; 1954; 1961; Березанская 1987)), особливий перехідний період у культурі раннього залізного віку — жаботинський етап (Є.Ф. Покровська (Покровская 1955; 1973; Вязьмітіна, Покровська 1956)), локальні варіанти культури скіфського часу в Дніпровському Правобережжі (І.В. Фабриціус, Г.І. Смирнова, В.Г. Петренко, О.І. Тереножкін) і Лівобережжі (В.А. Іллінська, Г.Т. Ковпаненко, Б.А. Шрамко (Фабриціус 1951; Іллінська 1950; Смирнова 1954; Шрамко 1962; Либеров 1962; Петренко 1956; 1961; 1967; Ковпаненко 1963; 1967; Тереножкін 1965)) тощо.

Одна з характерних рис того періоду, яку, на жаль, згодом було втрачено, — тісна співпраця *київських археологів з російськими*, у першу чергу — *московськими колегами*. Так, наприклад, на початку 50-х рр., у період, коли О.І. Тереножкін керував Кременчуцькою експедицією, керівником Новогеоргієвського загону був проф. МДУ

М.І. Вязьмітіна

Б.М. Граков, який здійснив розкопки Московського городища чорноліської культури (Тереножкін 1959). В.Г. Петренко, яка багато зробила для дослідження пам'яток скіфської епохи Правобережжя Середнього Подніпров'я, спільно з Є.Ф. Покровською та Г.Т. Ковпаненко в 60-ті рр. проводила розкопки на поселенні раннього залізного віку біля с. Хрещатик (Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971). Схожі приклади можна було б продовжувати.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. у відділ, здебільшого завдяки аспірантурі, прийшла група молодих енергійних дослідників — О.М. Лесков, Є.В. Черненко, Е.В. Яковенко, В.І. Бідзіля, М.М. Чередниченко, дещо пізніше (не через аспірантуру) — Б.М. Мозолевський. Значимо, що темою дисертації О.М. Лескова стали пам'ятки кизил-кобинської (таврської) культури Криму, В.І. Бідзілі — історія племен Закарпаття перших століть нашої ери, тобто теми не традиційно скіфознавчі, що сприяло розширенню проблематики відділу в цілому. Більшість згаданих дослідників досить швидко підготувала дисертаційні роботи, успішно захистила їх та видала як монографії (Лесков 1961; 1965; Черненко 1966; 1968; Бідзіля 1966; 1971; Яковенко 1969; 1974). До середини 60-х рр. у відділі сформувався колектив спеціалістів із широким діапазоном знань та наукових інтересів, перш за все — з передскіфського та скіфо-сарматського часів. На чолі його стояли визнані дослідники археології раннього залізного віку — О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська. Мабуть, саме цей етап можна вважати завершальним моментом створення київської школи дослідників раннього залізного віку.

На жаль, у той час на тлі беззаперечних досягнень були і негативні моменти, які, в результаті, вплинули на розвиток відділу. Мається на увазі

Біля скіфської катакомби. Справа наліво: В.А. Іллінська, О.І. Тереножкін, Є.В. Черненко, Е.В. Яковенко, Б.М. Граков, Г.Т. Ковпаненко (60-ті рр.)

вихід на пенсію (скоріше, звільнення) у віці 59 років старшого наукового співробітника канд. іст. наук Є.Ф. Покровської, дуже ерудованого, чудово підготовленого дослідника Скіфії. З іменем Євгенії Федорівни пов'язано відкриття та дослідження цілої низки цікавих поселень і поховальних пам'яток доскіфського та скіфського часу в українському Лісостепу, в тому числі поселення на Тарасовій горі поблизу с. Жаботин, що дозволило їй виділити особливий етап чи період в археології раннього залізного віку. Дуже прикро, що вона залишила відділ в активному науковому віці (померла ж Євгенія Федорівна майже у 90 років).

Уже на початку 60-х рр. співробітники відділу та його керівництво почали усвідомлювати, що в дослідженні пам'яток раннього залізного віку, а саме скіфської культури, спостерігається помітний *дисбаланс*: старожитності скіфського часу Лісостепу виявилися значно краще вивченими, ніж степові скіфські пам'ятки. Цю думку досить чітко висловив на одному із засідань у 1962 р. молодий дослідник О.М. Лесков. Його виступ зафіксовано в протоколі: «Наш отдел ... много сделал для изучения Лесостепи. В этом отношении он является главным центром, но в области изучения Степи ... работу необходимо усилить» (Протокол № 3, с. 1). На цьому ж засіданні В.А. Іллінська сформулювала також одне з конкретних завдань для майбутніх степових експедицій: «Надо готовиться к раскопкам больших скифских курганов» (Протокол № 3, с. 3). Таким чином, одним із головних стратегічних завдань відділу і українського скіфознавства в цілому стали масштабні польові дослідження скіфських пам'яток у степовій зоні Північного Над-

чорномор'я. Як відомо, потреби науки вдало збіглися з початком величезного за обсягом спорудження меліоративних систем у південних районах України. Новобудівний період в історії Інституту археології НАНУ і відділу зокрема займає *майже чверть століття*. Я не буду окремо зупинятися на цій темі: вона досить добре відома. Відзначу лише декілька моментів. Початок «новобудівного буму» в українській археології (так інколи називають цей період у науково-популярній археологічній літературі), фактично, поклали в 1964 р. дві експедиції нашого відділу — Скіфська (під керівництвом О.І. Тереножкіна), що здійснювала розкопки поблизу м. Ордженікідзе Дніпропетровської області (Тереножкін, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 113), та Керченська (під керівництвом

Огляд знахідок з Гайманової Могили. Зліва направо: В.І. Бідзіля, Ю.М. Захарук, О.І. Тереножкін, Б.М. Мозолевський, В.А. Іллінська (1969 р.)

О.М. Лескова), що проводила дослідження у Східному Криму, на Керченському півострові, в зоні будівництва Північно-Кримського каналу (Лесков 1970). У цілому ж, за роки роботи новобудівних експедицій (якими співробітники нашого відділу або керували, або в яких брали активну участь) розкопано сотні скіфських степових курганів, отримано значну кількість інформації для вивчення різних аспектів скіфського суспільства. Поруч із численними похованнями пересічних скіфів, у ці роки досліджено низку видатних курганів скіфської аристократії.

Розкопки поховальних пам'яток скіфської еліти — особливий розділ в історії нашого відділу, і в цьому розділі, безперечно, великими літерами вписано ім'я Б.М. Мозолевського (кургани — Хомина, Товста, Чабанцева, Денисова, Завадські Могили, Жовтокам'янка, Бабина, Водяна, Соболева Могили (Мозолевский 1973; 1979; 1982; Мозолевський, Білосор, Василенко 1993, с. 71—72; Мозолевський, Білосор 1996, с. 34—36; Мозолевський, Полин 1987, с. 8—9)) (рис. 2). У списку розкопаних курганів степової скіфської аристократії виділяються також такі видатні пам'ятки, як Гайманова і Казенна Могили (В.І. Бідзіля (Бідзіля 1971; 1975; Бідзіля, Мозолевський 1972)) (рис. 3), Огуз і Ташенак (Ю.В. Болтрик (Boltrik, Fialko 1991; Фіалко 1993; Болтрик, Фіалко 1991)), Бердянський курган (М.М. Чередниченко (Чередниченко, Фіалко 1988; Чередниченко, Мурзін 1996; Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994)), Чортотлик (В.Ю. Мурзін, Р. Ролле (Алексеев, Мурзін, Ролле 1991)), Братолобівський курган (А.І. Кубишев (1993; Kubyshev 1991; Кубишев, Ковальов 1994)). Блискучі результати, отримані при дослідженні поховальних пам'яток скіфської аристократії, безперечно, сприяли зміцненню авторитету нашого відділу. Нагадаю також, що під час роботи Південно-Бузької новобудівної експедиції (керівник — Г.Т. Ковпаненко) у 1974 р. в кургані Соколова Могила було відкрито також непограбоване, багате поховання знатної сарматки, можливо жриці (Ковпаненко 1986). Інтерес до польових досліджень курганів скіфо-сарматської аристократії зберігся в наших співробітників і дотепер.

Слід зазначити, що, паралельно з накопиченням джерел зі степових скіфських пам'яток, спеціалісти відділу в ці роки не забували і про старожитності раннього залізного віку Лісостепу, хоча, звичайно, обсяг здійснених тут робіт значно поступається степовому. У 60-ті рр. були проведені розкопки на деяких городищах Правобережжя — Хотівському поблизу Києва (Є.О. Петровська, 1965—67 рр. (1970)), значний обсяг робіт здійснено на величезному Трахтемирівському городищі в Поросі (Г.Т. Ковпаненко, 1964—68 рр. (1967а; 1968; 1971; 1972)), досліджені курганні групи поблизу Борисполя (О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, 1963 р. (Яковенко 1965; Ильинская 1966)) і дуже цікаві кургани, які руйнувалися поблизу с. Мала

Рис. 2. Золота пектораль з Товстої Могили

Рис. 3. Срібна з позолотою чаша з Гайманової Могили

Офірна на Київщині та с. Медерова на Кіровоградщині (Є.О. Петровська, Н.М. Бокій, 1964 р. (Петровська 1968; Бокій 1974)). На початку 70-х рр. здійснені розкопки скіфських курганів біля м. Чигирин (О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, 1970 р. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 160)), поблизу с. Матусів (О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, Б.М. Мозолевський, 1974 р. (1980)), курганної групи біля с. Медвін (Г.Т. Ковпаненко, 1974 р. (1977)). Особливо потрібно відзначити прекрасно досліджений курган Червона Могила біля с. Флярківка поблизу с. Жаботин, в якому була спалена дерев'яна конструкція у вигляді шатра (Г.Т. Ковпаненко, 1978 р. (1984)).

На початку 70-х рр. О.І. Тереножкіним були відновлені дослідження деяких відомих передскіфських поселенських пам'яток — Суботівського городища чорноліської культури (1971 р.) і Жаботинського поселення (1973 р.) (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 258—260).

60-ті — початок 80-х рр. в археології раннього залізного віку Лісостепу позначені найцікавішими

знахідками передскіфського часу т. зв. Новочеркаської групи пам'яток, які, на думку багатьох дослідників, треба співвідносити з історичними кімерійцями. Мова йде про поховання в Бутенках, Носачові, Квітках, Яснозір'ї, Ольшанах. Їх дослідження здебільшого пов'язані з іменем Г.Т. Ковпаненко (1962; 1966; 1986а; Ковпаненко, Гупало 1984; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, с. 60—62).

На початку 70-х рр. колективом відділу стали видаватися тематичні збірки, присвячені різним проблемам передскіфського і скіфо-сарматського періоду (опубліковано 10 збірок, остання — 10 років тому (Древности 1970; Скифские 1973; Скифский 1975; Скифы 1977; Скифия 1980; Древности 1982; Вооружение 1984; Скифы 1987; Кургаиы 1991; Древности 1994)).

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. декілька молодих дослідників, які пройшли аспірантську підготовку при відділі, успішно захистили кандидатські дисертації (С.С. Бессонова, В.Ю. Мурзін, Н.А. Гаврилюк) та поповнили ряди відділу. До цього ж часу (1981 р.) належить і захист кандидатської дисертації К.П. Бунятян (співробітниця Відділу теорії і методики археологічних досліджень ІА НАНУ), яка тривалий час працювала у Відділі скіфо-сарматської археології (Бессонова 1979; Мурзін 1979; Гаврилюк 1981; Бунятян 1981). Пізніше роботи трьох дослідників видані у вигляді монографій (Бессонова 1983; Мурзін 1984; Бунятян 1985).

На жаль, у цей час в житті відділу сталися дві драматичні події. Я маю на увазі смерть В.А. Іллінської (грудень 1979 р.) та О.І. Тереножкіна (травень 1981 р. (Памяти 1981; Алексей Иванович... 1982)). Втрата двох видатних скіфологів — докторів наук була тяжкою для української науки і відділу зокрема, у результаті це відбилосся на його статусі: оскільки докторів наук на той час у відділі більш не було, він був реорганізований у Сектор, який увійшов до складу Відділу скіфо-античної археології.

Однак, як кажуть, життя бере своє. До відділу прийшли нові молоді спеціалісти, було успішно захищено низку кандидатських дисертацій зі скіфської та сарматської доби (Скорий С.А., 1983; Білозор В.П., Симоненко О.В., 1986; Махортих С.В., 1987; Полін С.В., 1989; Фіалко О.Є., 1993; Болтрик Ю.В., 2002), частину з яких пізніше видано у вигляді монографій (Махортих 1991; Полин 1992). Деякі дисертаційні теми сприяли розширенню дослідницької проблематики відділу (наприклад, дисертації С.А. Скорого «Вооружение скифского типа в Средней Европе», С.В. Махортих «Скифы на Северном Кавказе»). Не зайвим буде згадати, що ці теми досить перегукувалися з тими, які пропонувала у 40-ві рр. для співробітників відділу І.В. Фабриціус. З часом були підготовлені і захищені 4 докторські дисертації: С.В. Черненком «Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия)» (1988 р.), В.Ю. Мурзіним «Происхождение и ранняя история скифов» (1992 р.), С.А. Скорим «Кочевники пред-

скифской и скифской поры в Днепровской Правобережной Лесостепи (вопросы этнокультурной истории)» (1997 р.), О.В. Симоненком «Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этнополитическая история» (1999 р.).

У 1993 р. Сектор скіфської археології знову набув статусу Відділу скіфо-сарматської археології.

80-ті — 90-ті рр. позначені в житті відділу не лише науковим ростом кадрів. Активно велися археологічні дослідження як у степовій (Б.М. Мозолевський, Ю.В. Болтрик, В.Ю. Мурзін, С.В. Полін, О.Є. Фіалко, В.П. Білозор, Н.А. Гаврилюк), так і в лісостеповій (Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорий) зонах Північного Надчорномор'я, до того ж вектор польових робіт з початку 80-х рр. впевнено почав зміщуватися в бік лісостепових старожитностей.

У ці роки, разом із монографіями, присвяченими конкретним археологічним пам'яткам (курганам скіфської еліти чи могильникам), було опубліковано низку узагальнюючих робіт: колектив авторів на чолі з Є.В. Черненком та С.С. Бессоновою «Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья» (1986), Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорий «Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья» (1989), В.Ю. Мурзін «Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса» (1990), С.В. Махортих «Скифы на Северном Кавказе» (1991), С.В. Полін «От Скифии к Сарматии» (1992), О.В. Симоненко «Сарматы Таврии» (1993), С.А. Скорий «Киммерийцы в украинской Лесостепи» (1999). Значна частина колективу відділу (Бессонова С.С., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В., Скорий С.А., Черненко Є.В.) взяла участь у написанні 2-го тому фундаментальної праці «Давня історія України» (опублікований у 1999 р.), яка отримала Державну премію України в галузі науки і техніки 2002 р.

У 1993 р., тобто більше ніж 10 років тому, наш відділ зазнав ще однієї тяжкої втрати: у віці 57 років помер завідувач відділу канд. іст. наук Б.М. Мозолевський — відомий археолог, блискучий польовий дослідник, багатогранна людина, яка мала авторитет у науці та повагу серед колег (Слово скорботи 1993; Бунятян, Скорый 1994). В історії відділу він, як і О.І. Тереножкін та В.А. Іллінська, посідає особливе місце.

До свого 60-річчя відділ прийшов, маючи серйозний науковий потенціал. Нині це колектив спеціалістів, здатний вирішувати багато наукових проблем. Чисельність відділу — 14 осіб, з них 11 наукових співробітників, 3 старші лаборанти. Серед наукових співробітників 9 мають наукові ступені (3 доктори наук, серед них 2 провідні наукові співробітники, 6 кандидатів наук, серед них 5 старших наукових співробітників, 1 науковий співробітник). Один зі старших наукових співробітників працює над докторською дисертацією, два молодші наукові співробітники готують

кандидатські. При відділі проходять аспірантську підготовку 3 дослідники, 4 дослідники прикріплено як здобувачі.

Сфера наукових інтересів співробітників охоплює найпріоритетніші напрямки у вивченні історії населення Східної Європи раннього залізного віку: «Кімерійці», «Скіфи», «Сармати», «Племена Східноєвропейського Лісостепу передскіфського та скіфського часу». Наукові праці зі згаданих проблем користуються заслуженим визнанням в Україні, ближньому та дальньому зарубіжжі.

На жаль, через труднощі економічного характеру наші польові дослідження проводяться зараз не в тих масштабах, як би нам цього хотілося. І все ж, у відділі є три багаторічні експедиції, які працюють на базових пам'ятниках скіфської доби, в Степу і Лісостепу. Це Орденікідзенська експедиція, що веде розкопки курганних могильників у Нижньому Подніпров'ї (спочатку нею керував О.І. Тереножкін, потім — Б.М. Мозолевський, з 1994 р. — С.В. Полін) і дві «лісостепові» експедиції — правобережна й лівобережна. Одна з них — експедиція «Холодний Яр» — проводить дослідження в басейні р. Тясмин — Мотронинського городища і курганного могильника скіфської доби. У 1988—96 рр. це експедиція Інституту археології НАНУ (керівник — С.С. Бессонова), з 2001 р. вона перетворена на спільну Україно-Польську експедицію (керівники — С.А. Скорий, Я. Хохоровські). Друга експедиція — Україно-Німецька — здійснює розкопки відомого Більського городища скіфського часу і найближчих могильників у басейні р. Ворскла (керівники експедиції: 1992—2002 рр. — В.Ю. Мурзін, Р. Ролле, з 2003 р. — Є.В. Черненко, Р. Ролле). У цих експедиціях працюють практично всі співробітники відділу.

Серед найважливіших польових відкриттів останніх часів, що були зроблені співробітниками відділу, слід згадати розкопки поховальних пам'яток скіфської еліти — Великого Рижанівського кургану у межиріччя Гнилого та Гірського Тикичу (рис. 4) та кургану Скіфська Могила поблизу Мотронинського городища в басейні р. Тясмин (дослідження Україно-Польської експедиції під керівництвом С. Скорого і Я. Хохоровського, 1995—98, 2001—2003 рр. (Chochorowski, Skoryj 1997; 1997a; Скорий, Хохоровські, Григор'єв, Ридзевські 1999; Skoryi, Chochorowski 2003)), дослідження ділянок зовнішньої оборонної системи Мотронинського городища (Скорий, Хохоровські 2004, с. 76—78) та відомого Трахтемирівського городища в Пороссі, яке містить яскраві сліди скіфських набігів (роботи Ю.В. Болтрика 2000 р. (Болтрик, Фіалко 2001; 2001a)).

У майбутньому перед нами стоять різнопланові завдання. Так, у галузі польової археології необхідно (не перериваючи досліджень у лісостеповому регіоні) активізувати роботи в степовій зоні Північного Надчорномор'я, здійсню-

Рис. 4. Срібний келих з Великого Рижанівського кургану

ючи розкопки поховань як скіфського *пересічного* населення, так і *еліти*. У нас є чудово підготовлені спеціалісти, які мають значний досвід роботи в північнонадчорноморському Степу, але з об'єктивних та суб'єктивних причин не працюють на степових пам'ятках. Вельми бажано при цьому відновити дослідження *сарматських* поховальних старожитностей. Щодо Лісостепу, то тут найменш вивченим регіоном є *Правобережне Київське Подніпров'я*, насичене курганами та городищами скіфської доби, що є до того ж контактною зоною декількох етнокультурних масивів. Цей регіон, безумовно, чекає на свого дослідника. У колі перспективних задач — *обробка та публікація* матеріалів значної групи видатних пам'яток *скіфської еліти* — Гайманової, Казенної Могили, Бердянського, Братолюбівського, Великого Рижанівського курганів (робота в цьому напрямку проводиться, і ми будемо її продовжувати).

Вважаю, що рішення більшості перспективних задач нашому відділу під силу, оскільки співробітники працюють активно. Одне зі свідчень того — нещодавно здані до друку 5 монографічних досліджень, присвячених кімерійській, скіфській степовій і лісостеповій тематикам. Три з цих робіт уже видано (Скорий 2003; Махоргих 2003; Фіалко, Болтрик 2003).

Зрозуміло, вирішення деяких завдань, особливо пов'язаних з польовими дослідженнями, передбачає залучення нових молодих сил. Гадаю, що старіння колективу (що зараз є бичем науки) відділу не загрожує: молоді люди намагаються потрапити до нашого підрозділу. Отже, ми маємо підстави дивитися в майбутнє з певним оптимізмом.

- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.
- Алексей Иванович Тереножкин // СА. — 1982, № 3.
- Архив Президиума НАН Украины. — Описание № 1, дело № 164, лист № 108.
- Белозор В.П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1986.
- Березанская С.С. А.И. Тереножкин — исследователь бронзового века на Украине // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 1.
- Бессонова С.С. Религиозные представления населения Степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1979.
- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.
- Бидзюля В.И. Латенская культура на территории Закарпатья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1966.
- Бидзюля В.И. История культуры Закарпатья на рубеже нашей эры. — К., 1971.
- Бідзюля В.І. Дослідження Гайманової Могили // Археологія. — 1971а, Вип. 1.
- Бідзюля В.І., Мозолевський Б.М. Розкопки Гайманової Могили в 1969 р. // АДУ. — 1969, 1972, Вип. IV.
- Бидзюля В.И. Скифский курган «Казенная Могила» (Запорожская область) // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. — Ч. 2. — К., 1975.
- Бокий Н.М. Скифский курган у с. Медерово // СА. — 1974, № 4.
- Болтрик Ю.В. Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до н. е. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межиріччя): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2002.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Дослідження скіфського «царського» кургану Тащенак // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991.
- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Чередниченко Н.Н. Бердянський курган // РА. — 1994, № 3.
- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Следы набега скифов на Трахтемировское городище в Среднем Поднепровье // Третья Кубанская археологическая конференция. — Краснодар—Анапа, 2001.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Сліди скіфського нападу на Трахтемирівське городище // Музейні чигання. — К., 2001а.
- Бунятян Е.П. Рядовое население Степной Скифии IV—III вв. до н. э. (опыт применения формализованно-статистического анализа социальной структуры по данным могильников): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1981.
- Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.). — К., 1985.
- Бунятян Е.П., Скорый С.А. Памяти Бориса Николаевича Мозолевого // РА. — 1994, № 2.
- Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984.
- Вязьмитина М.І. Поселення біля с. Золота Балка // Археологія. — 1957, № IX.
- Вязьмитина М.І. Сарматські поховання в долині р. Молочної // АП УРСР. — 1960, Т. VIII.
- Вязьмитина М.І. Могильник рубежу нашої ери біля с. Золота Балка // АП УРСР. — 1961, Т. IX.
- Вязьмитина М.І. Золота Балка. — К., 1962.
- Вязьмитина М.І. Золото-Балковский могильник. — К., 1972.
- Вязьмитина М.І., Фурманская А.И. Раскопки поселения у с. Золотая Балка в 1953 и 1954 гг. // КСИА АН УССР. — 1955, Вып. 5.
- Вязьмитина М.І., Покровська Є.Ф. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина // АП УРСР. — 1956, Т. 6.
- Вязьмитина М.І., Іллінська В.А., Покровська Є.Ф., Тереножкин О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП УРСР. — 1960, Т. VIII.
- Гаврилюк Н.А. Керамика Степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1981.
- Дмитров Л.Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр. // Наукові записки Інституту історії і археології України. — 1946, Кн. 2.
- Дмитров Л.Д., Зуц В.Л., Копилов Ф.Б. Любимівське городище рубежу нашої ери // АП УРСР. — 1961, Т. X.
- Древности Восточного Крыма. — К., 1970.
- Древности скифов. — К., 1994.
- Древности Степной Скифии. — К., 1982.
- Іллінська В.А. Пам'ятки скіфського часу на Посудлі: Автореф. дис. ... канд. істор. наук // Археологія. — 1950, Т. IV.
- Іллінська В.А. Верхньосульська експедиція 1947 р. // АП УРСР. — 1952, Т. IV.
- Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. — 1965, Т. XVIII.
- Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борнислоя // СА. — 1966, № 3.
- Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Інститут археології Національної академії наук України. — К., 1999.
- Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы // КСИА АН УССР. — 1962, Вып. 12.

- Ковпаненко Г.Т.* Памятники скифского времени в бассейне р. Ворскла: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1963.
- Ковпаненко Г.Т.* Носачівський курган VIII—VII вв. до н. е. // *Археологія*. — 1966, Т. XX.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т.* Раскопки Трахтемировского городища // АИУ. 1965—1966. — К., 1967а. — Вып. 1.
- Ковпаненко Г.Т.* Раскопки Трахтемировского городища // АИУ. 1967. — К., 1968. — Вып. 2.
- Ковпаненко Г.Т.* Новые раскопки Трахтемировского городища // АИУ. 1968. — К., 1971. — Вып. 3.
- Ковпаненко Г.Т.* Трахтемирівське городище на Канівщині // Матеріали XIII конференції ІА АН УССР. — К., 1972.
- Ковпаненко Г.Т.* Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье // Скифы и сарматы. — К., 1977.
- Ковпаненко Г.Т.* «Червона Могила» у с. Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984.
- Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. е. на Южном Буге. — К., 1986.
- Ковпаненко Г.Т.* Погребение предскифского времени у с. Ольшана Черкасской области // Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке»: Тез. докл. — Баку, 1986а.
- Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д.* Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994.
- Кривцова-Гракова О.А.* Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // Памятники скифо-сарматской культуры // МИА. — 1962, № 115.
- Кубышев А.И.* Скифский курган V в. до н.э. у села Братолюбовка на Херсонщине // Първи международен симпозиум «Севтополис» «Надгробните могили в югоизточна Европа». — Казанлък, 1993.
- Кубышев А.И., Ковальов М.В.* Скіфський Братолюбівський курган V ст. до н. е. // *Археологія*. — 1994, № 1.
- Курганы Степной Скифии*. — К., 1991.
- Лесков А.М.* Таврская культура в горном Крыму (вторая половина IX—III вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1961.
- Лесков А.М.* Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. — К., 1965.
- Лесков А.М.* К 60-летию А.И. Тереножкина // СА. — 1967, № 4.
- Лесков А.М.* Введение // Древности Восточного Крыма. — К., 1970.
- Либеров П.Д.* Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // САИ. — 1962, Вып. Д1-31.
- Махортых С.В.* Скифы на Кавказе в VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1987.
- Махортых С.В.* Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
- Махортых С.В.* Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. — К., 2003.
- Мозолевский Б.Н.* Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — К., 1973.
- Мозолевський Б.М.* Товста Могіла. — К., 1979.
- Мозолевський Б.Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Древности Степной Скифии. — К., 1982.
- Мозолевський Б.М., Черненко Є.В.* Олексій Іванович Тереножкін (до 70-річчя від дня народження) // *Археологія*. — 1978, № 25.
- Мозолевський Б.Н., Мурзин В.Ю., Черненко Є.В.* А.И. Тереножкин как исследователь скифской проблемы // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюзного семинара. — Кировоград, 1987. — Ч. 1.
- Мозолевський Б.Н., Полин С.В.* Скифский курган Бабина Могила // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюзной конференции. — М., 1987а.
- Мозолевський Б.М., Білозор В.П., Василенко В.А.* Дослідження Соболевої Могили // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993.
- Мозолевський Б.Н., Білозор В.П.* Новый погребальный памятник скифской аристократии Соболева Могила // Първи международен симпозиум «Севтополис» «Надгробните могили в югоизточна Европа». — В. Търново, 1996. — Т. 2.
- Мурзин В.Ю.* Степная Скифия VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1979.
- Мурзин В.Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Мурзин В.Ю.* О.І. Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури // *Археологія*. — 1996, № 4.
- Мурзин В.Ю.* Засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін // Музейні читання. — К., 1998.
- Памяти Варвары Андреевны Ильинской* // СА. — 1981, № 2.
- Петренко В.Г.* Культура племен Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1956.

- Петренко В.Г.* Культура племен Правобережного Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961, № 96.
- Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967, Вып. Д1-4.
- Петровська С.О.* Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Кнівщині // Археологія. — 1968, Т. XXI.
- Петровська С.О.* Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. — 1970, Т. XXIV.
- Покровська Є.Ф.* Хотівське городище // АП УРСР. — 1952, Т. IV.
- Покровская Е.Ф.* Раскопки поселения скифского времени у с. Жаботин Черкасской области // КСИА АН УССР. — 1955, Вып. 4.
- Покровская Е.Ф.* Мелитопольский скифский курган // ВДИ. — 1955а, № 2.
- Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973, № 4.
- Покровська С.Ф., Петренко В.Г., Ковпаненко Г.Т.* Поселения VIII—VI ст. до н. е. біля с. Хрещатик на Канівщині // Археологія. — 1971, Вып. 2.
- Полин С.В.* Население северопричерноморских степей в III—II вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1989.
- Полин С.В.* От Скифин к Сарматни. — К., 1992.
- Протокол № 10* заседания скифо-античного Отдела Института археологии АН УССР от 13.04.1949 г. // НА ИА НАНУ. — Опись № 1. — Ед. сбережения № 86.
- Протокол № 16* заседания скифо-античного Отдела Института археологии АН УССР от 4.07.1949 г. // НА ИА НАНУ. — Опись № 1. — Ед. сбережения № 86.
- Протокол № 3* заседания Отдела скифо-античной археологии от 31.01.1962 г. // НА ИА НАНУ. — Опись № 1. — Ед. сбережения № 86.
- 50 лет* Институту археологии НАН Украины. — К., 1984.
- Симоненко А.В.* Военное дело населения Степного Причерноморья в III в. до н. э. — III в. н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1986.
- Скифия и Кавказ.* — К., 1980.
- Скифские древности.* — К., 1973.
- Скифский мир.* — К., 1975.
- Скифы и сарматы.* — К., 1977.
- Скифы Северного Причерноморья.* — К., 1987.
- Скорый С.А.* Вооружение скифского типа в Средней Европе (к вопросу о связях Скифии и населения Средней Европы): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1983.
- Скорый С.А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.
- Скорий С.А., Хохоровські Я., Григор'єв В.П., Ридзевські Я.* Центральна могила Великого Рижанівського кургану // Археологія. — 1999, № 1.
- Скорый С., Хохоровски Я.* Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії: Матеріали Міжнародної наукової конференції «60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ». — К., 2004.
- Слово скорботи* про Бориса Миколайовича Мозолевського // Археологія. — 1993, № 4.
- Смирнова Г.И.* Археологические культуры Правобережной Украины и Молдавии в VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1954.
- Тереножкін О.І.* Поселення білогрудівського типу біля Умані // Археологія. — 1951, Т. V.
- Тереножкін А.И.* Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища // КСИА АН УССР. — 1952, Вып. 1.
- Тереножкін А.И.* Курганы бронзового века на р. Молочной // КСИА АН УССР. — 1953, Вып. 2.
- Тереножкін А.И.* Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (чернолесский этап) // ВССА. — М., 1954.
- Тереножкін О.І.* Курган біля с. Глеваха // Археологія. — 1954а, Т. IX.
- Тереножкін А.И.* Скифский курган в г. Мелитополе // КСИА АН УССР. — 1955, Вып. 5.
- Тереножкін А.И.* Скифский курган в г. Мелитополе: Тез. докл. на сессии отд. ист. наук на Пленуме ИИМК и сессии Уч. совета Института этнографии им. Миклухо-Маклая, посвящ. итогам археолог. и этнограф. исслед. 1954 г. — М., 1955а.
- Тереножкін А.И.* Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г. // КСИА АН УССР. — 1959, Вып. 8.
- Тереножкін О.І.* Кургани в долині р. Молочної // АП УРСР. — 1960, Т. VIII.
- Тереножкін А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкін О.І.* Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі // Археологія. — 1965, Т. XIX.
- Тереножкін А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н.* Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973.

- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Фабриціус І.В. Тясминська експедиція // АП УРСР. — 1949, Т. II.
- Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія. — 1951, Т. V.
- Фабриціус І.В. Тясминська експедиція 1947 р. // АП УРСР. — 1952, Т. IV.
- Фіалко О.Є. Скіфський царський курган Огуз: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1993.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Чередниченко Н.Н., Фіалко Е.Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. — 1988, № 2.
- Чередниченко М.М., Мурзін В.Ю. Основні дослідження Бердяньського кургану // Археологія. — 1996, № 1.
- Черненко Е.В. История скифского оборонительного доспеха: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1966.
- Черненко Е.В. Скифский доспех. — К., 1968.
- Черняков І.Т. О.І. Тереножкин на перехресті проблем киммерійської археології // Музейні читання. — К., 1998.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Яковенко Е.В. Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль // Археологія. — 1965, Т. XVIII.
- Яковенко Э.В. Скифы Восточного Крыма в V—III вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1969.
- Яковенко Е.В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974.
- Boltrik J., Fialko E. Der Oguz-kurgan. Die grabanlage eines Skythenkönigs der Zeit nach Ateas // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — 1991, Bd. 18.
- Chochorowski J., Skoryj S. The «collateral» (female) Burial at the Great Ryzhanowka Barrow // Studies in ancient art and civilization. — 1997, № 8.
- Chochorowski J., Skoryi S. Prince of the Great Kurgan // Archeology. — 1997a, September/October.
- Kubyshev A. Der Bratoljubovka-kurgan // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — 1991, Bd. 18.
- Skoryi S., Chochorowski J. The aristocratic barrow Skifskaya Mogila in the Ukrainian forest-steppe of right bank of Dnieper (excavations of 2001—2002 years) // The 5th international colloquium of funerary archeology «The grave as an expression of the dead social status (5th c. BC — 5th c. AD)». — Brăila-Tulcea, 2003.

Одержано 11.10.2004

С.А. Скорый

ОТДЕЛ СКИФО-САРМАТСКОЙ АРХЕОЛОГИИ: ИСТОРИЯ, ИТОГИ, ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье, подготовленной к 60-летию со дня основания одного из основных научных центров по изучению раннего железного века в Украине, излагаются наиболее важные вехи его истории, приводятся малоизвестные факты, значительное внимание отводится теме формирования киевской школы специалистов в области археологии раннего железного века и решающей роли в этом процессе выдающегося ученого — профессора А.И. Тереножкина. Дается оценка научным результатам, полученным учеными Отдела скифо-сарматской археологии ИА НАНУ за последние десятилетия, намечены некоторые ближайшие и перспективные задачи по исследованию памятников скифо-сарматской эпохи в Украине.

S.A. Skoryi

SCYTHIAN AND SARMATIAN ARCHAEOLOGY DEPARTMENT: HISTORY, RESULTS, AND PERSPECTIVES

The article prepared for the 60th anniversary since the foundation of one of the major scientific centers for the study of the Early Iron Age in Ukraine deals with the most significant milestones in its history. The little-known facts are cited, a considerable attention is paid to formation of the Kyiv school of specialists in the area of the Early Iron Age archaeology and to the decisive part played in this process by a prominent scholar — Professor O.I. Terenozhkin. The scientific results obtained during the last decades by the scholars of the Scythian and Sarmatian Archaeology Department of IA NASU are evaluated, some immediate and prospective tasks related to the study of Scythian and Sarmatian epoch in Ukraine are outlined.